

Світлана Вардеванян

БІНАРНА ОПОЗИЦІЯ КАЇН–АВЕЛЬ ЯК НЕВРОТИЧНИЙ ПОШУК ГАРМОНІЙНОГО СВІТУ У ВОЛОДИМИРА СОСЮРИ

Досліджено мотив протистояння братів у творчості Володимира Сосюри. До уваги взято поеми “Ваал”, “Каїн”, “Мойсей”, “Христос”.

Ключові слова: В. Сосюра, біблійні мотиви, Каїн.

Дослідження трансформації мотиву Каїна має не тільки важливе теоретико-літературне значення для сьогодення. Розгляд особливостей переосмислення Каїнової міфологеми як однієї з універсальних моделей особистісного та соціального буття є надзвичайно цікавим у контексті сучасних духовно-ідеологічних катаклізмів і пошуків. Злочин і покарання Каїна породжують багато моральних, філософських і навіть юридичних запитань, у тому числі примушують задуматися над проблемами братовбивчих воєн, злочинів, смертної кари.

Українська література кінця XIX – XX століть демонструє свободу щодо трактування каїнівського сюжету. Художня увага переключається з онтологічного плану на дослідження чи відображення внутрішнього світу людини, її духовного і матеріального начал. Численні літературні варіанти каїнівського сюжету (“Каїн” С. Яричевського, “Каїн” Н. Кибальчич, “Смерть Каїна” І. Франка, “Земля” О. Кобилянської, “Каїн. Хам” О. Олесь, “Авелева жертва” Ю. Шкрумеляка, “Мов Каїн в зеленій діброві...” В. Тарноградського, “Каїн” В. Сосюри, “Каїн і Авель” І. Огієнка, “Каїн” І. Жука та ін.) переконливо підтверджують його змістову ефективність і демонструють невичерпні ідейно-семантичні можливості для відображення актуальних проблем сучасності.

Образ біблійного братовбивці у спадку В. Сосюри зацікавив чимале коло дослідників. До їх числа відносимо вступну статтю С. Гальченка, яка передувала першому виданню поеми “Каїн” у журналі “Київ”, а також статтю В. Гриценка “Одкровення предтечі чи сповідь пророка? (Фантастика і реальність у творах В. Сосюри «Ваал», «Каїн», «Христос»)».

Тему Каїна й Авеля у творчості В. Сосюри вивчає Г. Церна у дисертації “Творча інтерпретація «вічних» образів в українській літературі 1920-х рр.” (2001). Метафізичний та історіософічний аспекти проблеми художньої інтерпретації образу Каїна в поемах І. Франка та В. Сосюри висвітлює у своїй статті М. Крупач.

Метою нашої розвідки є аналіз трансформації в біблійних поемах В. Сосюри поведінкових і аксіологічних аспектів змістового комплексу старозавітного образу Каїна.

К.-Г. Юнгу належить теза: “Для кожного періоду характерні свої відхилення, свої забобони, свої психологічні хвороби” [7, с. 46]. Сформульована в праці “Психологія і література” в 1930 р., вона отримує продовження й уточнення вже в іншого автора і в інший час. У 1951 р. філософ і психолог Е. Нойманн у праці “Мистецтво і час” пише: “Ми знаємо, що ядром неврозів нашого часу є релігійна проблема або, якщо користуватись більш універсальними категоріями, пошук «Я». У цьому сенсі, неврози, як породжений цією ситуацією масовий феномен, є свого роду священною хворобою” [7, с. 192]. Зацитована думка, з огляду на час її формування, допоможе нам пролити світло на чи не найтрагічніші сторінки буття рідного народу і літератури кінця 50-х років XX ст. загалом і “найцікавішої людської постаті” [3, 7] того періоду В. Сосюри зокрема.

Складний післявоєнний час. В. Сосюра в Києві (з 1944 р.) пише й працює на відбудові міста. Побачила світ поема “Огненні дороги” (1947), що, ставлячи крапку на темі війни, проголосила першу хвилину миру. Цього року виходить збірка “Щоб сади шуміли”, настрої якої піднесений, життєрадісний: “І все, чим марив я, зі мною, і все зі мною, чим я снів” [4, с. 272].

Цей суперечливий період у житті Володимира Сосюри В. Моренець характеризує так: “Дійсність на зламі 40–50-х трактується як позбавлена «гострих кутів», світла й гуманна в усіх відношеннях. А тим часом «переможців» знову «проріджує» берієвський гребінь, жертви фашистської неволі «переселяються» в сталінську, калік висилають на Соловецькі острови, аби вони своїм видом не затьмарювали всесдержавну радість, не нагадували про жахливу ціну перемоги. Лірика В. Сосюри також світла й піднесена, але не до висот «радянського Едему», а до вічності” [5, т. 1, с. 34].

Складний післявоєнний час. Уже розкритиковані друзі В. Сосюри: М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко. Поет раптом звертається до біблійної тематики. У передмові до

поєми В. Сосюри “Каїн” С. Гальченко ставить риторичне питання: “Що ж примусило Сосюру, щойно удостоєного Сталінської премії I-го ступеня за збірку «Щоб сади шуміли», у тому ж 1948 р. писати поеми «Каїн», «Мойсей», а пізніше «Христос» і «Вaal», знаючи, напевно, що вони не можуть бути надрукованими «в роки золотого, кривавого Тамерлана» (так він згодом назве ті часи в листі до свого грузинського друга Георгія Наморадзе)” [44, с. 7].

Можливо, часткову відповідь варто пошукати в автобіографічному романі Володимира Сосюри “Третя Рота”, де, описуючи своє бідне й невлаштоване дитинство, поет розповідає, що надзвичайно любив читати, але особливо його захоплювала книга Ветхий Завіт, ця “золота легенда людства”... Тоді він забував про все: і що мати кликала обідати, і що потрібно працювати, і що він в Третій Роті, а не в гарячих пустелях півдня [200, т. 2, с. 283].

Можливо, певну відповідь дає сам С. Гальченко, зазначивши, що то був період складних емоційно-психологічних переживань поета, зумовлених трагізмом суспільних подій загалом й обставинами особистого життя зокрема [2, с. 7]. Саме в цей період “обласканий” “золотим кривавим Тамерланом” Володимир Сосюра, сповідаючись поетичними рядками, натякає на душевну бурю, яку не може затлумити навіть заспокійливе:

*Не погас натхнення шал од атропіна,
я стає ще дужчий!.. Люміналь,
ще й ти шумиш мені у жилах... [6, т. 2, с. 16].*

Коли колишні брати стають ворогами і, рятуючись від прискіпливої уваги НКВД, кидають каміння нищівної критики, стаючи у такий спосіб духовними братовбивцями, чи не логічно звернутися до Книги Книг, де про це було уже сказано?

До ще глибшого аналізу вдається В. Гришко. Роздумуючи над причинами роздвоєності душевного світу В. Сосюри, дослідник пише: “Мова йде про складну й глибшу двоїстість, зв’язану з тяжким внутрішнім конфліктом не пересічної масової людини, що є тільки пасивним об’єктом накиненої їй дійсності, а активної творчої індивідуальності, покликаної творчо формувати цю дійсність. Мова йде, отже, про людину, що сама, добровільно й щиро обрала за свою саме советську комуністичну ідеологію, узгодивши її якось із своєю людською й національною природою, і лишається цій ідеології й далі щиро вірною, не зважаючи на її історичні метаморфози. Але в той же час ця людина є і намагається бути, так би мовити, «чесна з собою», щиро вірячи чи намагаючись вірити в співзвучність своєї природи з своєю ідеологією, і тому вона не тільки не криється зі своєю природою, а постійно її наївно виявляє” [3, с. 9].

Та цей конфлікт, на нашу думку, переростає окреслені В. Гришком рамки. Виникаючи, безсумнівно, з протистояння у світосприйманні В. Сосюри радянської і національної ідеології (у вірші “Два Володьки” (1930): “...два Володьки було у мені, / що змагались на грані безодні” [6, т. 1, с. 252]), цей конфлікт виростає до глобального протистояння в душі поета понять добра і зла, вірності й зради, свободи і поклоніння авторитету.

Роздвоєння душевного світу В. Сосюри не могло не призвести до двоїстості художнього. Для художнього втілення, переосмислення і розв’язання такого протистояння поет обирає не образи своїх сучасників і навіть не історичні постаті. Йому конче потрібні сюжети, мотиви й образи, що були б надчасовими і надісторичними, такі, енергії яких вистачило б для вирішення глобального протистояння. В. Сосюра звертається до вічних образів-антагоністів, які до того були відсутні в його художніх творах: Бог і Демон, Каїн і Авель, Мойсей і Датан, Іуда й Христос.

Отож 7–11 жовтня 1948 р. В. Сосюра знову викликає до життя вічний біблійний сюжет про Каїна й Авеля, створивши поему “Каїн”. У грудні цього ж року з’являється поема “Мойсей”. Через три місяці, в лютому 1949 р., В. Сосюра пише ще дві поеми на біблійну тематику: “Христос” і “Вaal”. Написані в один життєво-творчий період, ці поеми мають безпосередньо стосуються досліджуваного нами твору, становлять з ним певну цілісність, доповнюючи, продовжуючи і пояснюючи його й одна одну.

Ідеться про інтерпретацію В. Сосюрою традиційного сюжету зародження світового порядку через встановлення влади одного Бога, створення ним перших людей, гріхопадіння, братовбивство, пошуки “землі обітованої” й спокутувальну жертву Христа.

Сюжетна схема поеми “Каїн” охоплює сім сюжетно-сміслових епізодів: пролог, Пісня перша, Пісня друга, епілог (пісня Авеля, пісня янголів, пісня Каїна).

Фабульні ж акценти такі: Демон у прекрасному Едемському саду зустрічає Єву і закохується в неї. Кохання їх взаємне, Єва давно чекала такого красеня, не цікавлячись “вужь-колобим і волохатим троглодитом” Адамом. Адам, побачивши цю сцену, мовчки страждає. Та не мовчить Бог, який позбавляє Єву душі й раю, пророкує, що дитя, яке зачав Демон, буде вбивцею брата, а пізніше, змилювавшись, повертає Єві наділеного демонічною красою Адама. Перші люди живуть щасливо, радіють двом синам: Каїну й Авелю, незважаючи на їхні різні характери... Пророцтво збувається: Каїн убиває Авеля каменюкою, заздрячи його кохання з прекрасною неземною істотою Марією. На місці тіла Авеля Каїн знаходить маленького хлопчика – сина вбитого, який швидко росте і стає живим докором Каїнові, оскільки схожий на Авеля, як дві краплі води. Це зміст прологу й Пісні першої.

Пісня друга й епілог – другий етап життя Каїна, життя після братовбивства. Пізнавши кохання земної жінки, переживши смерть батьків, Каїн хоче жити праведно, молитися Богові, але не може. В ньому прокидається Демон, який знову, як колись, кидає виклик володареві блискавок, переможцеві адонаїв. І Бог приймає виклик Демона, повертає йому силу й красу. Всемогутності Бога Демон-Каїн протиставляє гострий розум і бажання повернути людям утрачений рай. Утраченим раєм для Демона є не просто Едемський сад. Рай для нього – це свобода від усіх, “в чиїх очах думки нечисті”, від усіх “модернізованих рабів” Бога-тирана.

Біблійні поеми “Мойсей” і “Христос” є поетичними трансформаціями відповідно старозавітної та новозавітної оповідей. Сюжет “Мойсея” складають ті самі смислові домінанти, що й протосюжет: принесений рікою кошик з немовлям, виховання Мойсея дочкою фараона, вивід євреїв з Єгипту, блукання пустелею в пошуках Ханаану, поклоніння золотому тельцю, бунт під проводом Датана і його поразка. Проте, всупереч біблійному канону та літературній традиції (наприклад, Мойсей І. Франка) Мойсей В. Сосюри протистоїть Богу, якого зве то Ваалом, то Адонаєм, і долає його слугу Датана.

Розмови Мойсея з крилатою матір’ю та з крилатим титаном, який “і брат і не брат”, роблять спорідненими персонажів цієї поеми з персонажами поеми “Каїн”. Як і в “Каїні”, в поемі “Мойсей” спостерігаємо наявність любовного трикутника, який В. Сосюра знову будує всупереч біблійним фактам. Цього разу – це Мойсей-Есфір-Датан.

Поема “Христос”, протосюжетом якої є вже новозавітна історія про народження Ісуса, його життя, зраду Юди і смерть, містить авторемінісценції попередніх біблійних поем В. Сосюри. Те ж протистояння Ісуса і Ваала (Бога). Знову любовний трикутник: Ісус – Марія Магдалина – Юда. По-над те, Ісус упізнає в Магдалині кохану – крилату Марію, яка зрадила його з Авелем. Діва Марія в напівмаренні згадує своє крилате минуле, “то красеня, то змія”, що “в снах приходив їй і наяву”, того, на якого так схожий Ісус.

У поемі переосмислюються й обставини зради Іудою Христа. Будучи слугою Ваала, Іуда, який спочатку ненавидить Ісуса через ревності, пізніше стає його слугою і через зраду допомагає Христові здійснити його місію – “вмерти за любов”.

Поема “Христос” чи не найвиразніше з усіх біблійних поем співвідноситься із сучасною авторові дійсністю. За слухним зауваженням В. Антофійчука, у змістовій структурі цієї поеми “на рівні подій та асоціативно-символічному підтексті простежуються акцентовані автором зв’язки між євангельським матеріалом і епохою написання твору” [1, с. 83].

Написана п’ятьма місяцями пізніше, поема “Ваал” семантично передує поемі “Каїн”, є ніби прологом до неї й відповідає на деякі запитання, що ставить твір про братовбивцю.

Якщо поема “Каїн” – розгорнуте художнє полотно Сосюриної версії першого вбивства на землі, то поема “Ваал” розповідає про події, які передували злочину і стали його мотивом і каталізатором.

Перед нами розгортається вже знайома з гностичних і апокрифічних джерел картина: вічна боротьба темних і світлих сил, зрада одного зі світлих адонаїв своїх братів і його панування. Непокора одного з борців світла – Демона – цьому пануванню, повстання Демона і його поразка, поява перших людей і спокушення Єви змієм – ось основні фабульні моменти поеми “Ваал”.

Отже, шукаючи сенс дивної, часто алогічної, з багатьма огріхами стосовно протосюжету Сосюриної версії основних біблійних мотивів та образів, спочатку акцентуємо увагу на найочевиднішому. Для всіх біблійних поем В. Сосюри є притаманними два факти:

1. Протистояння головного героя (Демона, Каїна, Мойсея, Ісуса) Богові або ж його слугам (Авелею, Датану, Юді).

2. Наявність любовного трикутника:

Демон – Єва – Адам (“Ваал”),

Каїн – Марія – Авель (“Каїн”),

Мойсей – Есфір – Датан (“Мойсей”),

Ісус – Марія Магдалина – Юда (“Христос”).

У поемах не бракує натяків на спорідненість кожного із трьох персонажів однієї поеми з, відповідно, трьома персонажами будь-якої іншої поеми. Прикладом може слугувати епізод впізнавання Ісусом у Марії Магдалині своєї коханої крилатої Марії, яка зрадила його з Авелем, що дає нам можливість ототожнювати також Ісуса з Каїном. До речі, сам факт ототожнення Каїна й Христа суперечить традиції, яка, починаючи з Іоанна Златоуста, схильна проводити паралель між Авелем й Ісусом Христом.

Враховуючи зазначене вище, маємо підстави припускати, що всі названі персонажі біблійних поем В. Сосюри є іпостасями трьох основних образів, що символізують вічні начала, які, будучи стрижнем буття, створюють і підтримують життя, забезпечуючи його рівновагу, гармонійність і безперервність для кожної істоти.

Філософська ідея вічності людської душі, циклічності життя, що полягає в неперервному народженні–смерті–народженні, для творчості В. Сосюри є однією із засадничих. Цю ідею, сформульовану ще в поезії “Васильки” (1938) (“Може, ми квітками // може, васильками станем – я і ти” [6, т. 1, с. 305]), ми зауважуємо і в біблійних поемах, зокрема, в

“Каїні”: “О мій Едеме! // Можливо, й мій звучав там спів?! Ким був тоді я?” [6, т. 2, с. 17]. Розуміння цієї ідеї наближає нас до досягнення естетичного ідеалу людини у творчості поета.

За словами вже зрілого В. Сосюра: “Я вірю в це. Вірю в гармонійну людину комунізму, яка пере- може не тільки морально доісторичну людину, але перемає й смерть, і простір, стане безсмертною”.

Що ж символізують три основні начала, уособлені в біблійних поемах В. Сосюра? “Синами усю- го злого, що в небі й на землі” [6, т. 2, с. 63] називає поет Авеля, Датана й Юду в поемі “Христос”. Будучи лише рабами чужої волі, вони не є абсолютним злом. Абсолютним злом у біблійних поемах В. Сосюра виступає зрадник своїх світлих братів-адонаїв Ваал (Бог, безумний, сліпий Саваоф), який прагне зробити з людей рабів, “...щоб світло скрізь навіки погасить, // ...і вічно в тьмі для тьми і тьмою жить” [6, т. 2, с. 81], про якого мати говорить Мойсею: “Лиш ніколи не вір // тому, хто ду- рив нас одвічно. // Не Бог він, а кривда, не янгол, а звір, // омана йому тільки звична” [6, т. 2, с. 48]. Антагоністом Бога в поемі “Каїн” виступає Демон та одна з його іпостасей – Каїн.

Як бачимо, трансформуючи біблійні оповіді, В. Сосюра зміщує акценти, пропонуючи розгляну- ти протилежну біблійній ситуацію, де Бог – тиран і зрадник, а Демон – провісник свободи, чим стверджує богоборчий характер головного героя. Демон прагне визволити світлих братів – адонаїв, яких Бог називає янголами, терпить поразку. Тому наступним його кроком є спроба завдати Ваалу- Саваофу удару з боку потенційних рабів – людей.

Так люди стають засобом боротьби Бога й Демона. У кожній людині, між рядками своїх поем, стверджує В. Сосюра, є два начала: рабське й волелюбне, непокірне. Рабом є Авель, який навіть після вбивства не перестає ним бути, він підноситься до неба, де продовжує молитися Богові. Непокірним і волелюбним є Каїн, який не любить усе, що символізує правляче начало, навіть якщо це краса:

*Я не люблю живе й красиве.
Дивись: мов корінь я з сплетінь
кісток і нервів... Я обличчям
на мавпу схожий. Всіх створінь
гнучких, красивих не люблю я,
як батька, матір і тебе!
Я за звір'ям тому й полюю,
що їх лице моє рябе
немов лякає [6, т. 2, с. 26].*

Отже, ще до народження проклятий, Каїн живе серед людей, прагне існувати за їхніми чи то пак божими законами. Але постійні нагадування про його приниження не дають спокою. Огідна зовнішність, що примушує ненавидіти все прекрасне, кохання до небесної Марії, яка вибирає врод- ливого Авеля. Атмосфера бездумного й безумовного поклоніння авторитету, уславлення його діянь, моральне й фізичне рабство, тема цілковитої покори правителю прочитуються як тонкий натяк на певні історичні обставини, що склалися в Радянському Союзі у 30–40-х рр. ХХ ст.

Каїн не вписується в цей світ, він відчуває себе самотнім. Якщо в Байронового і Франкового Каїна є Ада, то Сосюрин Каїн цілком самотній.

Аналізуючи авторське ставлення до персонажів, маємо підстави твердити, що ліричний герой ототожнює себе з обома братами. Ось епізод, що зображує вбивство Авеля:

*І от завила каменяка,
так туго й гостро з-за дерев,
мов рикнув хрипко грізний лев...
Удар глухий, упали руки
(о плач, душе, сльозами муз!..),
і камінь, гострий, наче мука,
у череп Авелеві вгруз...
І він упав лицем у траву
(певне у нім і я живу?!)... [6, т. 2, с. 30]*

В іншому епізоді, описуючи молитву Авеля, автор проводить паралель:

*І я молився,
як той юнак, і в синь дивився,
але мовчала сумно вись... [6, т. 2, с. 35]*

І все ж удовлюємо в поемі нотки мимовільного захоплення Демоном-Каїном!

*І знову Демон став крилатим
такий прекрасний, як завжди [6, т. 2, с. 44].*

Захоплення сміливістю головного героя:

*Пройдуть віки, хоч нас з тобою
не буде вже, а може, – ні?!*

*Ударить час всевітній бою,
і заклеоче все в огні...
Ми переможемо! Так треба.
Хто ми? Та ми – земний народ...
А потім підемо на небо
і Бога скинемо з висот [6, т. 2, с. 35].*

В образах Каїна й Авеля В. Сосюра показав неоднозначність, суперечливість людської природи, духовних поривань. Та попри це амбівалентність образів Каїна й Авеля є історичною амбівалентністю 50-х років ХХ століття. Каїн й Авель В. Сосюра – це радянські люди сталінської епохи, з їх безумовним поклонінням авторитету, небажанням називати речі своїми іменами, страхом, з одного боку, а з другого – сміливістю та незашореністю поглядів, неймовірною мужністю, здатністю боротися за свої інтереси й на благо інших.

Література

1. Антофійчук В. І. Євангельські образи в українській літературі ХХ століття / Володимир Антофійчук. — Чернівці : Рута, 2000. — 335 с.
2. Гальченко С. Інтерпретація вічного образу / Сергій Гальченко // Київ. — 1990. — № 12. — С. 7–25.
3. Гришко В. Серце другого Володьки і заборонена любов / Василь Гришко // Сосюра В. "Засуджене й заборонене". — Нью-Йорк, 1952. — С. 7–39.
4. Історія української літератури ХХ ст. / за ред. В. Г. Дончика. — У 2 кн. — Кн. 1 : 1910 — 1930-ті роки. — К. : Либідь, 1993. — 782 с.
5. Моренець В. П. Володимир Сосюра / Володимир Моренець // Сосюра В. М. Вибрані твори : У 2 т. — К. : Наукова думка, 2000. — Т. 1. — С. 5–42.
6. Сосюра В.М. Вибрані твори : У 2 т. / Володимир Сосюра. — К. : Наукова думка, 2000. — Т. 1. — 645 с.; Т. 2. — 549 с.
7. Юнг К.-Г., Нойманн Э. Психологія і мистецтво / Карл-Густав Юнг, Еріх Нойманн. — Москва : REFL-book; К. : Ваклер, 1996. — 304 с.

The motive of opposition of the brothers in the creative work of V. Sosiura is considered in the work. The poems "Vaal", "Cain", "Moses" and "Christ" are under consideration.

Key words: V. Sosiura, the Bible motives, Cain.